

hogy Kelet-Európa határvidékének, ne pedig Eurázsia nyugati részének tekintsék az országot. Mint egy interjúban elmondta, Babkou egyszer két óra hosszat sorolta Zbigniew Brzezińskinek azokat az érveket, amelyek meggyőzhetik az amerikaiakat arról, hogy nem lenne jó, ha oda-dobnák Moszkvának Fehéroroszországot.

Dariusz Skórczewski a Lublini Katolikus Egyetemen tanít, de korábban több évet töltött Ewa Thompson mellett Houstonban, a Rice Egyetemen. Irodalomtörténészként jutott el a posztkolonializmus-hoz. A romantikus hagyományt is vizsgálta ebből a szempontból, mint ahogy a jelenkori folyamatok megértéséhez is felhasználta. A „helyettes hegemon” működését leírva kimutatta, hogy a nyugati tudomány mindmáig a felvilágosodás korában formálódott episztémé orientalista sémáit ismételgeti, amikor a németek és az oroszok közti területeken élő nemzetek történelmét és kultúráját tárgyalja. Ez pedig olyan probléma, amely ma is összeköti Közép-Európát a schengeni határokkal elválasztott nem orosz Kelet-Európával.

Ihar Babkou

A MODERN/POSZTKOLONIÁLIS A KELET-EURÓPAI HATÁRVIDÉKEN

1994-ben jelentette meg a Stanfordi Egyetem kiadója Larry Wolff amerikai eszmetörténész *Hogyan találták fel Kelet-Európát? A civilizáció térképe a felvilágosodás kori tudatban* című könyvét.¹ A kutatás tárgya az európai szellemtörténet egyik legérdekesebb pillanata volt. Wolff szerint pontosan a felvilágosodás korában vetették el a keresztény világ identitását, s az új tükörnek köszönhetően, amelyet e korszak gondolkodói, főként francia származású értelmiségiek állítottak a kontinens elé, Európa a tudomány, a fejlődés és a civilizáltság eszméivel kezdte azonosítani magát. Most az új tudás és az értelem fénye jelölte ki az adott ország helyét a civilizációs skálán, nem pedig a kereszténység, maga a skála pedig nem annyira a *valóság leírását*, mint inkább bizonyos jogok és kiváltságok ideológiai alátámasztását szolgálta.

Az európai értelmiségiek pontosan ebben a pillanatban érezték úgy, hogy szükségük van valami különbözőre (ez a tézis a könyv kiinduló hipotézise és következtetése is egyszerre), egy olyan helyre, amely nem radikálisan Más, térben elkülönült (mint a Kelet) vagy radikálisan elmaradott, időben elkülönült (mint Afrika). Egy helyre, amely a felvilágosodott Európa sajátos árnya lenne, a félig barbár, félig civilizált állapotok tere, ahonnan nézve különösen imponáló és lenyűgöző az értelem fénye. Ez a szükséglet hozta létre Kelet-Európát olyan kép, szellemi konstrukció formájában, amelyet a Nyugat talált fel és épített be a világ új modern/koloniális hierarchiájába.

Ez az új kép, amelyet a latin–germán népek zónájától keletre elhelyezkedő területekről alakítottak ki, az amerikai kutató által elemzett szövegek egész sorában kirajzolódik. Ezek az írások műfajukat és diszkurzív szintjüket tekintve igen különbözőek: alkalmi utazók naplói, történelmi traktátusok, levelek, sőt magánbeszélgetések. Mindezeket a „kelet-európai” diskurzus egyesíti. Az elemzések alapján Larry Wolff

1 Larry WOLFF, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford UP, Stanford, 1994. Magyarul a Café Babel 39–40. számában olvasható belőle részlet. Érdeemes lenne megvizsgálni Wolff munkáját nemcsak a kelet-európai realitáshoz viszonyítva, hanem mint a tudományterületet kijelölő Oskar Halecki *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története* (Osiris, Budapest, 1995) című alapművében található modellekkel és sémákkal való diszciplináris szakítást is.

arra a következtetésre jut, hogy itt pontosan *feltalálással* van dolgunk: új panorámaképet alkottak a nyugati civilizáció zónájától keletre lévő területekről.

Nem sokkal azután, hogy létrejött a Wolff által bemutatott séma, Nyugaton szinte klasszikussá vált, csak kevesen próbálták bírálni (főként német nyelvterületen, ott is mindenekelőtt azt kifogásolták, hogy figyelmen kívül hagyták a német nyelvű szellemi termést), őket gyakorlatilag válaszra sem méltatták. Maga a könyv az európai szellem-történet egy meghatározott pillanatában jelent meg, amikor már végleg búcsút mondtak a Nyugat és Kelet diadalmas egyesítésébe vetett reményeknek (a *közös Európa-ház* gorbacsovi koncepciójának). Ez lényegében fordulópont volt, ekkor fogalmazták meg az első kritikus átértékeléseket Kelet- és Nyugat-Európa viszonyáról. Ekkor született meg az a felismerés, hogy ez a kettéhasadás elkezdődött valamikor, és még nem írták meg a genealógiáját.

Larry Wolff volt az első, aki egyetemi bestsellerrel tett eleget az ilyen jellegű, mindenütt érzékelhető elvárásoknak. De nem az egyetlen. Hasonló munka folyt a legkülönbözőbb tájakon, hasonló eszmék voltak forgalomban a kilencvenes évek második felében különböző tudományágakban. A klasszikusok között említhetjük az európai történelem alternatív változatát, Norman Davies *Európa története* című munkáját, melyben új narratívát ajánlott a kontinens történetéről, s a keleti rész története itt nemcsak a Nyugat történetének árnya. Méltó helyet kapott, s ami igen fontos, a szerző ezt fogalmilag kitűnően megalapozta.

Számos olyan munka is született, amely egyik vagy másik kelet-európai alrégióról szól, ezek kétségkívül Wolfftól függetlenül készültek és jelentek meg, bár ugyanazonok az eszméken, Michel Foucault és Edward Said művein alapultak. Ami az alrégiók problémáit illeti, a kilencvenes évek második felében kétségkívül a Balkán játszott vezető szerepet.

1995-ben Bakić-Hayden felteszi azt a kérdést, hogy tekinthetjük-e az orientalizmus egyik mellékágának az egykori Jugoszlávia területére vonatkozó diskurzust. 1996-ban írja Görögországról, a felvilágosodás és a kolonializmus korszakáról szóló művét Gourgouris. 1997-ben jelent meg Maria Todorova *Az elképzelt Balkán* című könyve. Azt vizsgálja a szerző ebben a történelmi tanulmányban, hogyan születik és fejlődik ki a balkanizmus diskurzusa, és ő is Said orientalizmusát választja legfőbb modelljének. És végül 1998-ban Goldsworthy kiadja *Hogyan találták fel Ruritániát? A képzelet imperializmusa* című munkáját, melyben

a szerző az elemzés során túllép a regionális sémákon, s egy meghatározott társadalmi-kulturális tipológiához szeretne eljutni.²

A kilencvenes évek második felében kezdi munkáját a bolgár Perifériakutató Csoport, melynek vezetője, Alekszandar Kjoszsev *Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról* című programadó írásában³ egy meghatározott kolonizációs trauma következményének tekintik a kelet-európai társadalmakat.

Ezek a munkák nem egyszerűen ugyanazt a kutatási területet írják le, van bennük bizonyos módszertani hasonlóság is. Először is mindannyian a tudás/hatalom konfigurációit vizsgálják a régióban, Michel Foucault és Edward Said elveire hivatkozva. Másodsor, e konfigurációk (de)konstruktivista olvasatát ajánlják. Kulcsfogalmaik: a hagyomány, a nemzet, a közösség, a terület elképzelése, konstruálása vagy feltalálása.

Ha nem arra figyelünk, ami közös bennük, láthatjuk, hogy különbözőek az ideológiai hangsúlyok: egyes szerzők a *centrum ellen* fordítják dekonstruktivista pátozszakat, rá akarnak mutatni *a munka mögött rejlő hatalomra*, hogy láthassuk, hogyan teremtik meg a szellemi felsőbbrendűség pozícióját, amely igen jellemző az elmúlt évszázadokban a centrum és a periféria viszonyára. Mások ezzel épp ellentétes feladatokból indulnak ki: az ő dekonstruktivizmusuk célja az, hogy meghiúsítsa a perifériák bizonyos próbálkozásait, nem akarják hagyni, hogy a perifériák ugyanazt az utat járják, mint egykor a centrum, lényegében föl kell hívniuk a figyelmet az új projektek minden gyengeségére és szellemi másodlagosságára, szembeállítva azokat az idős generációk tiszteletreméltó régiségével.

De végül az előbbi és az utóbbi is ugyanúgy eredménytelen marad: az identifikációk, a képek, a versengő projektek sokasága, gazdagsága ezen vagy egy másik területen – akár a centrumban, akár a periférián – az értelmiség vágyképének, a képzelet művének látszik, s ettől hitelet is veszti.

E kutatók gyengesége (bármennyire is paradoxnak hangzik) módszertani naivitásukban rejlik. Nem vezetik le az alapfogalmakat, hanem készen kapják őket „mindenki számára érthető” formában. Nem a mód-

2 Milica BAKIĆ-HAYDEN, *Nesting Orientalism. The Case of Former Yugoslavia*, Slavic Review 1995/4., 917–931; Stathis GOURGOURIS, *Dream Nation. Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, Stanford UP, Stanford, 1996; Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*, Oxford UP, Oxford (Miss.), 1997; Vesna GOLDSWORTHY, *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, Yale UP, New Haven, 1998.

3 Magyarul lásd: Magyar Lettre Internationale 37. (2000. nyár)

szertanra, hanem az elődökre utalnak. Az ilyesfajta konstruktivizmus végeredményben a *szegények módszertana*: amikor a történész (vagy eszmetörténész) képtelen megmagyarázni, miképp jön létre ez vagy az a fenomén, miképp megy végbe az a folyamat, amelynek során normává válik az egyedi intellektuális esemény, szükségszerű lesz az egyszerű (Foucault), előkapja a zsebéből a feltalálás modelljét. És közben nem veszi észre, hogy maga a jelenség feltalálásának vagy elképzelésének akta megmarad az egyedi esemény szintjén, és lényegében semmit sem magyaráz meg.⁴

Azt sem veszi figyelembe, hogy a feltalálás, a konstruálás és az elképzelés mind különböző dolog. A feltalálás, a konstruálás mindig a valóságba való racionális beavatkozásra tett kísérlet: az ember elhelyez valamit a valóságban, ami korábban nem volt ott mint egész, bár építőanyag formájában már létezett. Az elképzelés pedig inkább valami olyasmire vonatkozik, ami kiszorult a valóságból, nem találta meg az őt megillető és legitim helyet, így alaptalan, esetleges maradt. Mint Lacan mondaná, a konstruálás mindig a *szimbolikus* műve, az elképzelés pedig az *elképzel*t szintjén megy végbe, és ellenkező irányba halad.

Ma már nem elég egyszerűen kijelenteni valamiről, hogy feltalálták, konstruálták vagy elképzelték.

Magukhoz a dolgokhoz kell fordulni.

Egyrészt új elemzést kell készíteni a korszak kulturális archívumáról, az egyedi intellektuális események összességéről, amelyek ezen vagy azon a területen történtek, a szellemi, a kulturális, a társadalmi és a politikai szféra metszéspontján keletkeztek.

Másrészt pedig a rendszer elemeihez kell fordulni, elemezve a diskurzusokat, a szellemi alakzatokat, az eszméket működtető társadalmi mechanizmusokat.

Szükség van a kort teljes egészében áttekintő műre.

De ez nem hozható létre a modernitás fogalma nélkül.

*

Wolff kerüli a modernitás fogalmát,⁵ bár egy meghatározott szellemi hagyományra utal, amelyben ez igen helyénvaló – Saidra és Immanuel

4 A kilencvenes években bámulatos volt a felhozatal az ilyen feltalálásokból. Lásd például az alábbi műveket: Gerard DELANTY, *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality*, Palgrave Macmillan, New York, 1995; Ronald INDEN, *Imagining India*, C. Hurst & Co., Cambridge, 1990; *Enduring Western Civilization. The Construction of the Concept of Western Civilization and its „Others”*, szerk. Silvia FEDERICI, Praeger, Westport, 1995.

5 Nagy hagyományuk van már a modernitás nem nyugati formáit elemző munkáknak.

Wallersteinre.⁶ Wolff nem ért egyet Wallersteinnel, egyetlen bekezdésben elegánsan elveti azt a modellt, amely szerint Kelet-Európa is jelen volt a kapitalista világ történetében.⁷

Igencsak kétséges módszertanilag az orientalizmus fogalma, amely Edward Said azonos című könyvéből keletkezett.⁸ Azt írja Larry Wolff, hogy azokat a folyamatokat, amelyek során feltalálták Kelet-Európát, nevezhetnénk egyfajta félorientalizáció puhább formájának, melynek során a nyugatiak feltalálták a maguk közeli „Keletjét”.

A későbbiekben Wolff belekezd a szövegelemzésbe, abban a hiszemben, hogy elég Saidra hivatkozni az alapfogalom bevezetésekor, noha erre épül a könyv szerkezete. Meg kell jegyezni, hogy a könyvben inkább fogalmi metaforaként, nem pedig meghatározott tartalmú fogalomként használatos a *feltalálás* kifejezés. Wolff sehol sem magyarázza meg, mit jelent Kelet-Európa feltalálása, és milyen reális feladatot oldottak meg a Nyugat számára a megfelelő folyamatok során, hogyan szavatolták „a narcizmus központjának” biztonságát.

Megpróbáljuk összehasonlítani a saidi *orientalizmus* fogalmának tartalmát a Larry Wolff könyvében használatos *félorientalizmussal*. Said *Orientalizmus* című könyve 1978-ban jelent meg. Maga a szerző számol be arról, hogy 1975–76-ban írta a szöveg végleges változatát a Stanfordi Egyetem Viselkedéstudományi Központjában. Egy tágabb projekt része volt, melynek keretei közt 1979-ben megjelent *A palesztinkérdés* című könyv, 1981-ben pedig a *Covering Islam*.

Ami a korabeli tudományos kontextusban való elhelyezést illeti, az *Orientalizmust* tekinthették (és tekintették is) Michel Foucault elveire épülő műnek (Said hivatkozik is rá), melyben a szerző ezeket egy konkrét területre vonatkoztatja, így elhelyezhették volna a polcon a számos posztstrukturalista interpretáció között. De erre nem került sor. Egy sajátos diszciplináris és fogalmi keveredés eredményeképpen az *Orien-*

Lásd a következő műveket: Dipesh CHAKRABARTY, *Habitations of Modernity. Essays in the Wake of Subaltern Studies*, University of Chicago Press, Chicago, 2002; Enrique DUSSELL, *The Invention of the Americas. Eclipse of „the Other” and the Myth of Modernity*, ford. Michael D. BARBER, Continuum, New York, 1995; Göran THERBORN, *Multiculturalism and East Central Europe in European Modernity = Cultural Crossroads in Europe*, FRN, Stockholm, 1997, 22–41.

6 Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York, 1974.

7 É megjegyzés révén Wolff nem vonja kétségbe azt, hogy Kelet-Európának megvan a maga helye a korabeli kapitalista (európai) világgazdaság egyenlőtlen árucseréjében. Csak azt mondja, hogy ennek a helynek még nem felelt meg a periféria képe, hiszen azelőtt még nem is találták fel a nyugati értelmiségiek.

8 Edward SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Európa, Budapest, 2000.

talizmus a posztkolonialista kutatások klasszikus szövegévé vált, s mint Bhabha megfogalmazta: „*inaugurated the postcolonial field*”, vagyis megnyitotta előttünk a posztkolonialitás terét. Miután több tucat nyelvre lefordították (az *Orientalizmus* még Svédországban is bestseller lett) és számos vitát folytattak róla, az 1994-es kiadás utószavában Said (Borgesre hivatkozva) már nem egy könyvnek tekintette az *Orientalizmust*, hiszen az osztódással szaporodott. Az *Orientalizmus* mint könyv és mint projekt ma már valóban számos szellemi, kulturális és akadémiai kontextusban létezik.

Nyugaton, eltekintve a könyv határozott elutasításának bizonyos eseteitől (ami rendszerint a posztkolonialista projekt iránti ellenséges beállítottsággal járt együtt), a tudományos világ reakciója pozitív volt. A kritika legfőképpen a módszertani következetlenségekre (egyetlen kutatásban egyesítette a posztstrukturalista eszmék és fogalmak komplexumát, de említhetném a hatalom/tudás konfigurációit és a diskurzuselemleletet is) és a posztmarxista társadalomkritikai perspektívára, a Gramscitól származó hegemonia-fogalomra irányult. De nem vonták kétségbe magának a projektnek az értékét, a birodalmi kolonialista diskurzus elemzését és dekonstrukcióját.

A kutatás tárgya Edward Said művében az orientalizmus mint diskurzus és mint gondolatrendszer. Az orientalizmus első lehetséges meghatározása, melyet Said megad, akadémiai. Itt a Kelettel foglalkozó akadémiai diszciplínával (vagy jónéhány diszciplínával) van dolgunk. Attól függetlenül, hogy a valóság mely aspektusával foglalkozik az adott diszciplína – az antropológia, a nyelvtudomány, a gazdaságtan –, vagy konkrétan melyik országot írja le, mind orientalizmusként határozható meg.

Az sem jelentett akadályt, hogy a 20. században kicsit már ódivatúan hangzik ez a kifejezés, és bizonyos konnotációi az európai kolonializmus aranykorának számító 19. századot idézik. Magát a jelenség lényegét szerves egészként vették át a Said örökébe lépő kutatók, mivel az orientalizmus a szó tudományos értelmében véve nem annyira doktrínák és eszmék mechanikus összegének, mint inkább egyfajta gondolkodásmódnak tekinthető, amely a Nyugat (Occidens) és a Kelet (Oriens) ontológiai és episztemológiai megkülönböztetésén alapul.

A megkülönböztetés önmagában még nem hordoz semmiféle axiológiai konnotációt, nem úgy, mint az Észak–Dél ellentétpár, amely végsősoron az éghajlatban megmutatkozó különbségeken alapul; a Nyugat és a Kelet ugyanazon a horizontális tengelyen helyezkedik el, és ponto-

san ez az elsődleges szemantikai üresség teszi lehetővé a korlátlan jelentésteremtő produktivitást, ezért használható a Nyugat–Kelet ellentétpár a különféle kultúrantropológiai önmeghatározások alapjaként és matricájaként (a mi–ők, hazai–idegen és hasonló megkülönböztetések tengelyén). De valójában csak akkor lépünk be az orientalizmus hatalmi szférájába, ha axiológiai, kulturális és más jelentésekkel terheljük ezt a szembeállítást, ha valamiféle meghatározott jelleget kezdünk tulajdonítani az Oriensnek.

Ez azt jelenti, hogy az orientalizmus nem egyszerűen azon alapul, hogy a Keletet választjuk kutatási területnek és a potenciális dominancia helyének, hanem mindenekelőtt azon a meggyőződésen, hogy a Kelet lényegét tekintve különbözik a Nyugattól, és ezt a lényegi különbséget kell kutatni, feltárni és rögzíteni. Az orientalizmus valódi tárgya nem a reális Kelet, hanem csupán a Kelet lényege – az pedig már nem különösebben fontos, hogy mi köze ennek magához a keleti realitáshoz. Mert aki ismeri és konstruálja a lényegét, az a valóságot is uralja.

Az akadémiai diszciplínával párhuzamosan és azzal együtt alakul ki az orientalizmus intézményhálózata. E kontextusban az orientalizmus a Nyugat korporatív intézményeinek összességéként mutatkozik meg, melyeknek az a feladatuk, hogy megteremtsék a Kelet fölötti ellenőrzés és uralom kölcsönhatását. A 18. század vége óta hihetetlenül megnőtt az ilyen intézmények száma. A 19. században az európai tengerentúli gyarmatok aránya a Föld lakott területének 35 százalékáról 85 százalékra emelkedett.

Érthető, hogy ilyen területek ellenőrzéséhez nemcsak hatalom, hanem tudás is kellett. Szükség volt az európai gyarmatosító praktikák egyfajta legitimálására, amely nemcsak politikai, hanem ideológiai, kulturális és metafizikai természetű is egyben.

Said kutatási területe is a hatalom és a tudás, a kolonialista-orientalista intézmények és az akadémiai-orientalista diszciplínák bonyolult összefonódása, amelyet Said az orientalizmus diskurzusának nevez. Az orientalizmus diskurzusa nem a hatalom és a tudás, a politika és a kultúra, a tudományos szövegek és a gyakorlati tevékenység mechanikus összesítése, amelyben mindegyik rész megmarad különállónak. Itt nem egyszerűen valamiféle taktikai szövetségről, egymás kölcsönös támogatásáról beszélünk, hanem mind a hatalom, mind a tudás mély, belső mutációjáról; arról, hogy valami harmadik képződményben olvadnak össze. Az orientalizmus diskurzusában nem egyszerűen arról

van szó, hogy politikai tényezők hatására degradálódik a tudás, ez nem tudományos terminológiával rejtjelezett rasszista meggyőződések és eszmék krónikája. Itt azon alapelvek mutációjáról van szó, amelyek mindaddig meghatározták mind a tudomány fenoménjét, mind a gyakorlati politikát. Said állítása szerint az orientalizmus pontosan ezért lett a birodalmi dominancia diskurzusa, amelynek megvannak a maga elvei és stratégiái.

Az ilyen elvek egyike a realitás elve, ez a legfontosabb mind a tudomány, mind a politika számára. A tudomány és a politika is a realitás alapul, a realitást kutatja, illetve megváltoztatja a realitást. De az a Kelet, amelyről az orientalizmus diskurzusában szó van, nem a *realis Kelet*, a maga számos nyelvvel és nemzetével, saját történelmével és földrajzával. A Kelet nem empirikusan adott. Az orientalizmusban képződő Kelet eszme, konstrukció, a realitás formálódásának és születésének elve. Ebben a Kelet-ideában az a legfontosabb, hogy a Kelet *nem-Nyugat*.

Ugyanakkor ez az Európa által feltalált Kelet – amelyet Európának és magának a Keletnek találtak fel – a lényegét tekintve elérhetetlen marad. Ahhoz, hogy felfedezhessék ezt a Keletet a Nyugat számára, előbb orientalizálni kellett, vagyis olyan helyzetbe kellett hozni, szembeállítva a Nyugattal, amelyben lehetősége és joga van a Nyugatnak arra, hogy uralkodjon a Kelet fölött, és erre meg is vannak az eszközei.

A Kelet képei és ideái, amelyeket az orientalizmus feltalál, nemcsak hazugságok vagy mítoszok. Ezek kétségkívül vonatkoznak valamiképpen a valóságra, de ez a viszony bonyolult és ambivalens. A gyarmati status quóból, vagyis abból a helyzetből kiindulva, amelyben a Nyugat egy konkrét időszakban ténylegesen fölényben volt, az orientalizmus általánosnak állítja be ezt a fölényt, időhöz nem kötött metafizikai jelleggel ad neki. Ennek eredményeképpen az orientalizált Kelet a priori alacsonyabb rendű a Nyugatnál, a priori alá van rendelve a Nyugatnak, mivel ilyen a lényege.

Összegezve tehát ilyen képet kapunk.

Az orientalizmusban testet öltött birodalmi diskurzus kizárásként, az átmeneti fölény lokalizálásaként és általánosításaként működik.

Az orientalizmus egyik fontos sajátossága az, hogy a tudáson keresztül működik, alkalmazza a tudást, azon alapul, s ilyen értelemben egyáltalán nem kapcsolódik a képzelethez, a fantazmagóriákhoz, mindahhoz, ami Wolff szerint Kelet-Európa feltalálásának alapanyagaként szolgált.

Ez valóban Wolff és Said alapvető módszertani fogyatékosága. Az orientalizmus a tudás által működik. Kelet-Európa a képzelet, a fantázia rendjében születik. A kiszorított rendjében.

De mit jelent a *feltalálás* a fantáziához képest? Miképpen, mi célból konstruálják Kelet-Európát, ha tudás nélkül is boldogulnak a feltalálói? Wolff egyszerűen nem ad választ ezekre a kérdésekre, sőt fel sem teszi ezeket.

Az a gyanúja támad az embernek, hogy amikor Wolff a nyugati képzelethez, a fantáziához, az utazók visszaemlékezéseihez fordul, egyszerűen *nem a megfelelő anyagot* választja. Ha az ember azt a folyamatot akarja elemezni, amelynek során Kelet-Európa orientalizálódik, a tudáshoz, a tudományos diskurzushoz kell fordulnia. Azokat a modelleket és diszciplínákat kell vizsgálnia, amelyeket a Nyugat Kelet-Európa leírására és fogalmi megragadására használ.

És még valami. Saidhoz hasonlóan Larry Wolff is többször hangsúlyozza, hogy a fogalmat vagy ezt a Kelet-Európa-képet feltaláló nyugati értelmiségieket kutatja, nem pedig Kelet-Európát mint realitást.

Ugyanakkor Kelet-Európa sokkal közelebb állt a centrumhoz, mint a klasszikus Kelet, és kétségkívül reagált arra, hogy megváltozott a státusa.

Ilyen értelemben *az egész kontinens* szellemtörténetébe beletartoznak a kelet-európai értelmiségiek reakciói, akik elsőként szembesültek azzal, hogy a Nyugat új modern/koloniális hierarchiát próbál felépíteni.

E reakciók vizsgálata nélkül Wolff sémája egyszerűen nem teljes, a levegőben lóg.

*

Wolff elemzése mégis rendkívül fontos és érdekes. Csak éppen az anyag, amellyel dolgozik, egy ellenkező értelmű hipotézis megfogalmazását is lehetővé teszi.

Kelet-Európát másféle, másik Európának, ambivalens térnek kezdik látni, ahol más konfigurációk jönnek létre ugyanazokból a (modern) alkotóelemekből. Kelet-Európa ilyen olvasatban a modernitás sajátos laboratóriuma, ahol ugyanazon logikának megfelelően (átmenet a hagyományos társadalomból az újba) *modern alternatívák* keletkeztek.

Bármiféle kísérletet is tegyünk a régió szellemtörténetének megírására, a modernitás témája megkerülhetetlen.

Emellett modernitáson igazából nem is egy történelmi korszakot értünk (az újkort), hanem inkább egy meghatározott civilizációs ese-

ményt, amely alakot adott a modern világnak. Ebben az új alakban Európa vagy a Nyugat foglalta el a centrum helyét, provinciává vagy perifériává változtatva a világ fennmaradó részét.

Van egy bizonyos hagyomány, amely a politikai-gazdasági, társadalmi-kulturális, sőt a filozófiai szférát is e séma szerint értelmezi. A politikai-gazdasági projekcióban ez a kapitalista világ gazdaság történetéhez vezet (Immanuel Wallerstein): ennek van központi magja, félperifériája és perifériája, emellett olyan területei is vannak, amelyek a kapitalista cserekereskedelmen belül maradnak (vagy próbálnak maradni). A társadalmi-kulturális projekcióban uralkodóvá válik a nemzeti projektek problematikája, beleértve mindazt, ami még ehhez tartozik: nemzet-államok, kultúrák, ideológiák. A nemzeti projekt az ennek megfelelő társadalom- és államtípussal együtt a Nyugat alapvető fontosságú modern „utópiájaként” lép fel, amelyet univerzálisként kényszerítenek rá a világ fennmaradó részére. S amelyet végül meg kell haladni a késő-modern korban.

A legnagyobb problémák és félreértések akkor keletkeznek, amikor a modernitás szellemi pályáját elemzik, amikor az eszmék szférájába lépve felismerik a modernitás ugyanazon kihívásait, amelyekre a perifériának „választ kell keresnie”. A filozófiában kísérletet tesznek arra, hogy a kritikai ész univerzális pozíciójából határozzák meg Európa szellemi pályáját, a Nyugat modern identitását az univerzalitással mint olyannal azonosítva (Hegeltől Habermasig).

„A modernitás eljövételének” egyszerű (és a legelterjedtebb) sémájában Kelet-Európa az egyik perifériának látszik, ahol politikai-gazdasági, kulturális és mindenekelőtt intellektuális sokkhatást okoztak a modernitás kihívásai.

A periférikus lét logikáját követve a modernitás kihívásaira adott válaszok két változatához jutunk: az egyik a modernitás tiszta recepciója, elfogadása annak történetileg kialakult *nyugati* formáiban, a másik az ellenállás, amely nativizmushoz vagy konzervativizmushoz vezet.

Kelet-Európában a következőkhöz vezet ez a bináris séma.

Először is elkészül a hiányok katalógusa, amelyben mindaz szerepel, ami Nyugaton van, Keleten meg nincs. Ennek a listának kell megmagyaráznia Kelet-Európa elmaradottságát vagy megkésetttségét, ez pedig ténylegesen része egy ellentétes folyamatnak, amelynek során föltalálták a Nyugatot mint egyfajta meghatározott normát. A nyugati kánon, amelyet Kelet-Európa talál föl magának, lényegében szintén ilyen normatív idea.

Másodszor, a tartalomnak megfelelően meghatározott sémába helyezik a kor minden artefaktumát, s ezeket visszamenőleg vagy a haladók, vagy az elmaradottak (regresszívek) közé sorolják.

A szellemtörténetben (vagy eszmetörténetben) a periférikus lét logikája elvezet a recepció mint univerzális séma eszméjéhez, amelynek alapján minden esetben magyarázatot találunk arra, hogy miért ilyen helyi pályát futnak be az eszmék.

Ezt az egész folyamatot elnevezhetjük a szellemi önkolonizáció folyamatának, ha Alekszandar Kjoszev fogalmi metaforáját alkalmazzuk. Maga a séma a kulturális kolonializmus, a szellemi függőség meghatározott struktúráinak terméke. Hiszen – és ez rendkívül fontos ahhoz, hogy megértsük a modernitáson át vezető kelet-európai utakat – a modernitás ideológiája nem egyszerűen rögzítette azt, hogy az elmaradott világ a civilizáció terén elszakad a centrumtól, hanem ő maga készítette az elszakadás tervezetét.

Kelet-Európa története ezért a modernitás árnyoldalára esik a nyugati képzetben.

Így az európai periféria története elmondható mint a *másik Európa* történetének része, mint az *európai árny* része.

Ezt a történetet még nem írták meg, bár tanulmányozhatjuk a részleteit az elmúlt évtizedek legkülönbözőbb szellemi mozgalmaiban.

Az ilyen történetek megírása bizonyos fogalmi komplikációkkal jár. Nem olyan egyszerű megírni az árny vagy a távollét történetét. Még bonyolultabb megteremteni a tudást erről a távollétról.

Ha el akarjuk mesélni a kolonizált történetét, furcsa területenkívüliséggel találjuk szembe magunkat: nincs olyan hely a *jelenkorban*, ahol ez a történet elhelyezhető. Az árny története, bár ugyanabban az időben játszódik, mint a fő vonulat, egy bizonyos fogalomcsere, behelyettesítés eredményeképpen a múltban találja meg az igazi helyét, akárhogy is nevezik ezt a múltat (premodern idők, gyermekkor, primitívség, elmaradottság), és bármilyen helyet foglaljon is el a mentális térképen (Kelet, periféria, provincia, távollét).

Az európai modernitás árnyterének története nemcsak leigázott népekről és sikertelen nemzetekről szól. Ez egyben a természet története is, amely a kolonizáció első és kulcsfontosságú tárgya lett. Ez a *gyermekkor* története, a *női lét* története és talán az *öregség* története is. Ez a leigázott (bár nem felülmúlt) civilizációk és kulturális típusok története.

Hogy megírassuk ezt a kettős munkát a modernségről, Walter Mignolo bevezette a világ *modern/kolonialista felosztásának* fogalmát.⁹

Szerinte az európai modernitás egyik eredménye a világ *átalakítása/elképzése*. Az univerzalitás megmutatta, hol vannak a határai. E határokon kívül találták magukat az európai gyarmatok. Az univerzális és a lokális határvidéken jöttek létre az európai perifériák. Ezek egyike Kelet-Európa.

A modernitás perifériáit elemezve beleütközünk abba a problémába, hogy már maga az elemzés tárgya is paradox. Tulajdonképpen pontosan az európai modernitás alakítja át a világot, felosztva azt centrumra és perifériára, ezért a modernitás perifériájáról nem mint a kor természetes normájáról, hanem mint a modern praktikák eredményéről kell beszélnünk.

A modernitás ideológiájának egyik lényeges mozzanata az volt, hogy létrejött a centrum–periféria séma. Megszületik az egész világot felölelő univerzalitás eszméje az irodalomban (Goethe) és a filozófiában (Kant). Az elképzelt univerzalitás központját a modernitás foglalja el, a haladás legfőbb mozgatórugójának tekintve magát. Az európaiak (a legfőbb európai nemzetek) közben arra törekednek, hogy racionalizálják és *ésszerűnek* állítsák be az Európát alkotó elemeket, erőket, eszméket. Megkezdődik a periféria konstruálása, a következő szakasz pedig már a kolonizáció.

A modernitás perifériája nem csak földrajzi fogalom. Perifériává válik minden olyan szféra, amelynek alá kell rendelnie magát az európai észnek. Az érzelmek és a képzetek alkotják az értelmes lélek vagy az emberi tudat közeli perifériáját. A falu és a hagyományos kultúra alkotja a társadalmi és kulturális perifériát. A nem európai (vad, primitív, történelmen kívüli) népek alkotják a térbeli-történelmi perifériát. A periféria számos antimodern eszmét és projektet küld vissza a centrumba. Az értelem ebben a szembenállásban nemcsak a kritika és a racionalizáció, hanem a kolonizáció eszközévé is válik, gyakran idegen, koloniális erőnek tekintik, és olyan projekteket állítanak szembe vele, amelyek magát az értelmet akarják kétségbe vonni.

Így az európai periféria története nem az európai modernitás folyamatain kívül helyezhető el, hanem ezek szerves részét képezi. Csak éppen titkos, rejtett részét, amely sosem került az európai kulturális nar-

ratíva felszínére, mindig hiányzott a reprezentáció szintjéről, noha a realitás szintjén jelen volt.

Ez a történet része az európai modernitás árnyoldalának, nevezetesen a *belső kolonizáció*nak.

És itt nem csak arról van szó, hogy a mai európai nemzetek egy részét a történelem során leigázták és gyarmatosították az erősebb szomszédai. Nem csak az Európán belül megghiúsult nemzetvédelmi projektekéről van szó (ilyen a provanszál, a skót, a walesi és még sorolhatnám). Ez nem csak azokra a periférikus nemzetekre vonatkozik, amelyek ma is függő helyzetben vannak.

A lényeg, hogy a kolonizációs folyamatok elválaszthatatlanok az európai modernitástól, ennek ellenére sosem vonták kétségbe az alapjait, a motivációikat és a következményeiket.

Bár az európai történelem egyértelműen összeköti az Új Európa (az európai modernitás) megszületésének folyamatait az európai koloniális projekttel, ezeket a folyamatokat a kolonizáció tematikájával együtt az európai gondolkodás margójára szorítják, függelékek tekintik, amely nem tartozik szorosan az európai racionalitás kialakulásához vezető folyamathoz. Olyan függelékek, amely meghaladható a multikulturalitás, a tolerancia, a Másik tisztelete és más hasonló jelenkori stratégiák segítségével.

A kolonizáció fenoménjének marginális és függelékyszerű státusa tette lehetővé azt, hogy magát a témát Max Weber-től egészen Michel Foucault-ig és Jürgen Habermas-ig kizárják a racionalitás klasszikus nyugati elméleteiből. Eltekintve ettől az igen elterjedt sztereotípiától, a nyolcvanas-kilencvenes években belátták, hogy a kolonizáció fenoménje elválaszthatatlan az új európai racionalitás kialakulásától, bele van kódolva annak legalapvetőbb oppozícióiba, sőt strukturálja ezt a racionalitást.

Mint már mondtuk, az európai modernitás a gyarmati függőség helyzetébe hozta a világ fennmaradó részét, és pontosan ebből a helyzetből, a gyarmati összecsapásból születnek az antikolonialista nacionalizmusok. Kialakulnak a Kjoszev szerint *önmagukat kolonizáló* kultúrák, az európai árny kultúráinak megkésett, befejezetlen modernitásai. Ezek az új modernitások konstitutív traumájukat legyőzve eljutnak addig a pillanatig, amikor elsajátítják az univerzalitást. És pontosan ebben a pillanatban hallják azt a Nyugattól, hogy nem létezik univerzalitás, végleg kifulladás a nagy narratívák, és az ő *modernitásaik*nak örökre meg kell maradniuk provinciális, helyi, befejezetlen projekteknek. Ehhez

9 Walter D. MIGNOLO, *Local Histories/Global Designs. Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*, Princeton UP, Princeton, 2000.

kapcsolódik még az is, hogy a kolonialista és birodalmi nemzetek *csak önmagukat* tekintik univerzálisnak, ezért minden antikolonialista nacionalizmusra ráerőltetik a provinciális, nativista, antimodern mozgalom képét.

*

Így már elég világossá váltak azok az előfeltevések, amelyekből kiindultunk.

Mindenekelőtt arról van szó, hogy a modernitás többféle pályán haladhat, vagy többféle út vezethet át a modernitáson. Ez a normatív tartalom elutasítását jelenti (Enrique Dussel).

Másodsor, ambivalens maga a jelenség, amely különböző projektek közül vagy a modernitás különböző *ígéreteiből* áll (Immanuel Wallerstein).

Mégis honnan, miféle helyről láthatnánk a mi kelet-európai határvidékünket?

Hogyan írjuk meg az árny történetét?

Véleményünk szerint bármilyen lehetséges genealógiának feltétlenül tartalmaznia kell két alkotóelemet. *Ez a leigázás kódjainak dekonstrukciója és a kulturális archívum újfajta megközelítése*, új olvasata.

Az első feladat a hatalom/tudás konfigurációinak dekonstrukcióját, elemzését és megfejtését követeli Kelet-Európa különböző zónáiban. Azokat a kódokat és narratívákat kell elemezni, amelyek létrehozzák Kelet-Európát a nyugati tudás számára. Ezek a kódok az európai történelem során változtak.

A 18. század végén ez a „haladás” metanarratívájához kötődő elmaradottság kódja. A 19. században az „etnikai ember” képe. A 20. században Kelet-Európa *az ideológia birodalmává* vált.

A kulturális archívum új olvasata azzal jár, hogy azt az igen különleges intellektuális/ideológiai tájat tanulmányozzuk, amely a modernitás eljövetele idején kezdett összeállni Kelet-Európában.

Ennek az egész munkának újból az alapkérdésekre kell fordítania a figyelmünket.

Mi történt a modernitás kelet-európai laboratóriumában? Hová ment Kelet-Európa? Merre tartott? Elébe ment a modernitásnak vagy szembe fordult vele?

E kérdések kontextusában egyáltalán nem helyi jelentőségűek azok a kutatások, amelyek segítségével helyi válaszokat keresünk a modernitás kihívásaira. Ezek teszik lehetővé, hogy behatároljuk a modernista

ideológia univerzalitását és normativitását, felfedjük rejtett Európa-központúságát, és végül teljesebb képet adjunk arról az aszinkron modernizációról, amely megteremtette a modern világ gazdasági, kulturális és társadalmi-politikai heterogenitását, ahol a társadalmak többsége számára még nem fejeződött be a modernitás.

Pálfalvi Lajos fordítása